

מתי נחצבה "נקבת חזקיהו" ומקומם של בין החומותיים והמכתש

אשר גרוסברג
ירושלים

מחקרי יהודה ושומרון כרך תשיעי, תשנ"ט
דעת, אתר לימודי יהדות ורוח. www.daat.ac.il

מבוא

"נקבת חזקיהו" מעבירה את מי מעיין הגיחון באמצעות מנהרה, שאורכה 533 מ', אל קצה הגיא המרכזי של ירושלים. סמוך למוצא הנקבה נמצאת היום בדיכת מים סתומה, המכונה בריכת אֶל־תְּמָרָה, שבה נאגרו המים. בריכה זו היא כנראה "בְּרִיכַת הַשְּׁלַח לְגַרְ הַמֶּלֶךְ" (נחמיה ג:טו) – שם שמזכיר את השם "בריכת השילוח", הנזכר במקורות רק בסוף ימי הבית השני (יוחנן ט:ט; ט:יא).

הדיעה המקובלת מסבירה, שנקבת חזקיהו נחצבה במסגרת ההכנות שעשה חזקיהו במטרה לעמוד בפני צבא סנחריב, שצר על ערי יהודה בשנת 701 לפני הספירה. מטרתו של מפעל מים זה הייתה להעביר את מי הגיחון לבריכת אגירה בתוך העיר באמצעות מנהרה מוסתרת בבטן ההר.

בשנים האחרונות נחקר מחדש אזור מעיין הגיחון ומפעלי המים הקשורים אליו. בחפירות נחשפה חומה, שנבנתה ממזרח לחומת העיר מתקופות הברונזה התיכונה והברזל, במורד המזרחי של עיר דוד. מצדה הפנימי של החומה עובר מפעל המים, שקדם לנקבת חזקיהו – תעלה II – המכונה "תעלת השילוח". תעלת זו הובילה את מי הגיחון לבריכה שבקצה הגיא המרכזי, שנוכרה לעיל. התעלה יצאה מכלל שימוש עם חציבת נקבת חזקיהו. מהלכה המוגן בחומה של תעלת השילוח, המעיד שבעיית ההגנה על המים מצאה פתרון נאות, מעורר את השאלה מדוע נחצבה נקבת חזקיהו ומה היה יתרונה בהעברת מי הגיחון לאותה בריכת אגירה, שהמים זרמו אליה גם קודם לכן באמצעות תעלת השילוח. פתרון שאלה זו כרוך בבירור מועד בנייתה של החומה, שהתגלתה לרגלי עיר דוד במזרח, ובירור ייעודה. בירור זה יבהיר גם מתי נחצבה נקבת חזקיהו. הבנתם של נושאים אלה מסייעת גם להבנת המתחם העירוני של ירושלים בדרום-מזרח העיר ושמותיו בשלהי ימי הבית הראשון.

התיאור המקראי

בשני מקומות מוזכרות הפעולות שחזקיהו נקט בהן כדי לקדם את צבא סנחריב: בספר ישעיהו ובספר דברי הימים ב, ובשני מקומות מסופר על הטיית מים אל העיר, ומקובל להניח שתיאורים אלה מתייחסים לחציבת נקבת חזקיהו: בספר מלכים ב ובספר דברי הימים ב. להלן התיאור בספר דברי הימים ב לבא-ה: "אֶחָרַי הַדְּבָרִים וְהָאֶמֶת הָאֵלֶּה בָּא

סנחריב מלך-אשור, נבא ביהודה ויחן על-הערים הבצרות ויאמר לבקעם אליו. ויבא ויחזקיהו כיר-בא סנחריב, ופניו למלחמה על-ירושלם. וינעץ עם-שָׂרָיו וגבָרָיו לסתום את-מימי העינות אשר מחוץ לעיר, ויעזרהו. ויסקצו עם-רב ויסתמו את-כל-המעיינות ואת-הנחל השוטף בתוך-הארץ לאמר, למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים. ויתחזק ויבן את-כל-החומה הפרוצה ויעל על-המגדלות ולחוצה החומה אחרת ויחזק את-המלוא עיר דָּוִד, ויעש שלח לרב ומאגים."

המעשים שעשה חזקיהו כדי לעמוד בפני צבא סנחריב, כפי שמתואר בתחילת פרק לב בספר דברי הימים ב, התרכזו בפעולות למניעת מים מהאויבים ובביצור העיר. אולם בתחילת הפרק לא נזכרות (בהקשר למסע סנחריב ליהודה) פעולות, שנועדו להבטיח את הספקת המים לעיר ואף לא הפעולה ההנדסית המורכבת ביותר הקשורה לכך, שמקובל לשייך אותה לאירועים הקשורים למצור סנחריב – חציבת הנקבה. הטיית הגיחון, שמקובל לזהותה עם נקבת חזקיהו, מתוארת רק בסוף הפרק, בפסוק ל, בסיכום ימי מלכותו של חזקיהו: "והוא וְחִזְקִיָּהוּ סָתְּמוּ אֶת-מוֹצָא מִיַּמי גִּיחֹן הָעֲלִיּוֹן וַיִּשְׂרָם לְמַטֵּה-מַעְרְבָה לְעִיר דָּוִד, וַיִּצְלַח וְחִזְקִיָּהוּ בְּכָל-מַעֲשָׂהוּ". תיאור נוסף של הבאת מים לעיר בתעלה מובא בספר מלכים ב כ:כ, בסיכום פועלו של חזקיהו: "וַיִּתֵּר דָּבָרֵי חִזְקִיָּהוּ וְכָל-גְּבוּרָתוֹ וְאֲשֶׁר עָשָׂה אֶת-הַבְּרִיָּה וְאֶת-הַתְּעָלָה וַיָּבֵא אֶת-הַמַּיִם הָעֵרִיָּה, הֲלֹא-הֵם כְּתוּבִים עַל-סֵפֶר דָּבָרֵי הַיָּמִים לְמַלְכֵי יְהוּדָה". גם בתיאור זה מקובל לראות תיאור של חציבת נקבת חזקיהו.

אקרויד (Ackroyd, 1977, 11) עמד על הבדלים בולטים בין התיאור שניתן בתחילת פרק לב בספר דברי הימים ב ובין התיאור שבסופו. בתחילת הפרק מובא תיאור כללי של סתימת "כל המעיינות" וסתימת "הנחל השוטף בתוך הארץ", תוך שימת דגש על מניעת מים מצבא סנחריב ומכל "מלכי אשור" ולא על הספקת מים לתושבי העיר. לעומת זאת, בסוף הפרק ישנו תיאור של הטיית המים אל תוך העיר. בתחילת הפרק מודגש שיתופם של "שריו וגיבוריו" של חזקיהו בקבלת ההחלטה על סתימת המעיינות וכן השיתוף של "עם רב" בביצוע ההחלטה, בעוד שבסוף הפרק מוזכר חזקיהו לבדו וההצלחה כולה נזקפת לזכותו: "וַיִּצְלַח יחזקיהו בכל מעשהו". לכן קשה לראות בתיאור שבראש הפרק התייחסות לנקבת חזקיהו, שבעזרתה הוזרמו מי הגיחון אל תוך העיר, שכן כאשר חפץ הסופר המקראי לתאר פעולה של הטיית מים והזרמתם לעיר הוא עושה זאת פעמיים ובצורה ברורה, המובנת לכל קורא.

הדיעה שאינה מקשרת את נקבת חזקיהו עם מצור סנחריב מקבלת סיוע מנבואת ישעיהו (ישעיהו כב:ח-יא), שמקובל ליחסה לאירועים שהתרחשו בירושלים משעה שנודע על פלישת סנחריב ליהודה: "וַיִּנְגַל אֶת מִסְךְ יְהוּדָה, וַתִּבְטַב בַּיּוֹם-הַהוּא אֶל-נֶשֶׁק בַּיִת הַיְצֵר. וְאֵת בְּקִיעֵי עִיר-דָּוִד רָאִיתִם כִּי-יָבֹאוּ, וַתִּסְקְצוּ אֶת-מִי הַבְּרִיָּה הַתַּחְתּוֹנָה. וְאֵת-בְּתֵי יְרוּשָׁלַם סִפְרַתְּם, וַתַּצְנוּ הַבְּתִיִּים לְבַצֵּר הַחֹמָה. וּמִקְנֵה עֲשִׂיתִם בֵּין הַחֻמֹּתִים לְמִי הַבְּרִיָּה הַיְצֵנָה, וְלֹא הִבְטַתֶּם אֶל-עֵשִׂיָּהּ וַיִּצְרָה מִן-חֹזֶק לֹא רָאִיתִם."

בספר ישעיהו מודגשות הפעולות שנעשו לצורך הגנה על הספקת המים לעיר ולביצור העיר, אך חציבת הנקבה אינה נזכרת בהן. בספר מלכים ב (פרקים יח-יט) ובספר ישעיהו (פרקים לו-לז) מוקדש מקום רב לתיאור פרטי מסעו של סנחריב לערי יהודה, לרבות הגעתו של רבשקה לירושלים ונאומיו. אך גם בתיאורים אלה לא נזכר מעשה החציבה של נקבת חזקיהו, שהיה ללא כל ספק מפעל הנדסי רב משמעות להגנת ירושלים, שניתן היה לצפות שייזכר בהקשר זה אם אכן נעשה בעקבות פלישת סנחריב ליהודה.

פרשני מקרא רבים זיהו את סתימת "כל המעיינות" או את סתימת "הנחל השוטף בתוך הארץ", שבתחילת פרק לב בדברי הימים ב, עם המתואר בסופו (בפסוק ל) על חציבת הנקבה, ולדעתם מפרט פסוק זה את שנאמר בהכללה בפסוקים ג וד. זו הייתה דעתם של פרשנים מסורתיים כגון רד"ק ומלבי"ם, וכן של פרשנים חדשים בעברית, כגון:

קיל (תשמ"ו; תשמ"ט) וחכם (תשמ"ד) בפירוש "דעת מקרא"; עודד (תשנ"ד, 182–183); תשנ"ה, 242) והופמן (תשנ"ד, 116) באנציקלופדיה עולם התנ"ך; הרטום (תש"ח) ווייזר (תשמ"א, דברי הימים). דברים דומים כתבו גם פרשנים אחרים כגון קורטיס ומדסן (Curtis & Madsen, 1994, 486–487), מאירס (Myers, 1965, 187) ויפת (Japhet, 1993, 982–983), המפנה גם לדיעות אחרות. זוהי גם הדיעה הרווחת במחקר הארכיאולוגי (דה גרוט, תשנ"א/ב, שילה, תשנ"ב).

רק פרשנים וחוקרים מעטים שוללים את הקשר בין המסופר בתחילת הפרק ובין המסופר בסופו, וחלקם סובר, שאת הנקבה חצב חזקיהו עוד קודם לפלישת סנחריב ליהודה. לדעת סימונס וויליאמסון (Williamson, 1982, 380; Simons, 1952, 186) וכן לדעת אהרוני (תשל"ח, 204) נחצבה נקבת חזקיהו שנים מספר לפי בואו של סנחריב, ואשל (תשנ"א) קשר את חציבתה למרידתו של חזקיהו באשור בשנת 705 לפני הספירה. ידן (תשכ"ג, 311) ציין את חציבת הנקבה, שאפשרה לחזקיהו לבטוח ביכולתו לעמוד במצור, אך לא התייחס למועד המדויק של מעשה החציבה. לדעת עמירן (תש"ם), לעומת זאת, נחצבה נקבת חזקיהו בשנים שלאחר מצור סנחריב על ירושלים, אלא שהיא הסתמכה על הסברה שקילוח טבעי של מים זרם לאורך המנהרה ולכן לא הייתה סכנה לעיר. לאחר המלחמה הורחב ניקוי המים. את ההקדמה של מועד חציבת הנקבה קשה לקבל, שכן אם כך לא היה מקום לחששות הכבדים בנושא הספקת המים, העולים במיוחד מהתיאור שבספר ישעיהו, וכן לא היה צורך בפעולות אחרות שנועדו להגן על מערכת הספקת המים לעיר, שכן זו הייתה כבר בטוחה בשל קיומה של הנקבה.

וויליאמסון (Williamson, 1982, 380) ציין סיבה נוספת לדחיית הדיעה שנקבת חזקיהו נחצבה בעת פלישת סנחריב ליהודה והיא הזמן הקצר שעמד לרשותו של חזקיהו, שלא אפשר בנייה של מפעל כה גדול. וינסאן (Vincent, 1911, 39–40) העריך את הזמן שנדרש לחציבת הנקבה בשישה עד אחד-עשר חודשים, אך לא פירט את הבסיס לחישובו. רוזנברג (Rosenberg, 1998) העריך שלחציבת הנקבה נדרשה חצי שנה, אלא שלהערכתו גם תקופה של תשעה חודשים היא הערכה סבירה.

אוסישקין (תשנ"ד) עמד על הקושי העולה מן התיאור המקראי, שאינו מזכיר את חציבת הנקבה בהקשר למצור סנחריב אלא רק בסיכום ימי מלכותו של חזקיהו. בהסתמך על הממצא הארכיאולוגי הציע אוסישקין, שמפעל מים זה לא היה קשור למצור סנחריב ואף לא לנושא הבטחת האספקה של מים לעיר. מטרתו הייתה העברת מי הגיחון אל גני המלך – הפארק המלכותי, שהיה נחלל קדרון. דעתו של אוסישקין נשללה על-ידי מזר (תשנ"ו), ותומכים בכך המקורות הכתובים, המעידים שמוצא המעיין היה בתוך העיר ולא מחוץ לה (גרוסברג, תשנ"ה; Adan (Bayewitz), 1979).

שתי האפשרויות להבנת האמור בפרק לב בספר דברי הימים ב באות לידי ביטוי גם בדבריהם של פרשנים שונים בקשר לשתי מסורות חז"ל, מנוגדות זו לזו, המתייחסות לסתימת "מי גיחון" על-ידי חזקיהו, האחת בחיוב והאחרת בשלילה.

המסורת המתייחסת למעשה חזקיהו בחיוב באה לידי ביטוי בספר בן סירא מן התקופה ההלניסטית, המשבח את חזקיהו על הטיית הגיחון: "יחזקיהו חָזַק עירו בהטות אל תוכה מים, ויחצב פְּנַחֶשֶׁת [=פְּנַחֶשֶׁת] צורים ויחסום הרים מְקָנָה" [בן סירא, מח.בב–כג (17), מהדורת סגל, ירושלים תשל"ב]. התייחסות חיובית למעשיו של חזקיהו מצויה גם באבות דרבי נתן (ובמקבילות), שם אמר: "יחזקיהו מלך יהודה עשה ארבעה דברים והסכימה דעתו לדעת המקום, שם מי גיחון והסכימה דעתו לדעת המקום" [אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר, וינה תרמ"ז (ניו יורק תשכ"ז, ירושלים תשנ"ז), נוסח א, ב, ג, ע"א–ע"ב].

מסורת אחרת מתייחסת למעשה חזקיהו בשלילה והיא מצויה בברייתא המופיעה כמשנה: "ששה דברים עשה חזקיה המלך, על שלשה הודו לו, ועל שלשה לא הודו לו שם מי גיחון העליון ולא הודו לו" (משנה, פסחים ד, ט ומקבילות). פרשנים שונים, שהתייחסו למקורות אלה, תלו את ההתייחסות השונה למעשהו של

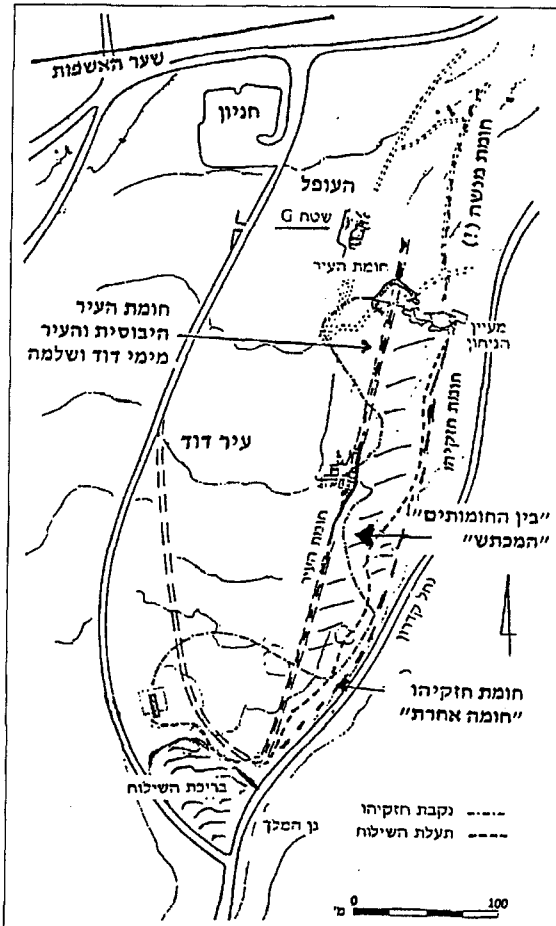
חזקיהו, שהיטה את הגיחון, בשאלה האם שיתף במעשה את "שריו וגיבוריו", כפי שנאמר בתחילת פרק לב, או שלא שיתפם, שהרי בסוף הפרק, בתיאור שמקובל להניח שהינו תיאור חציבת הנקבה, לא נאמר על כך דבר. בהסתמך על כך הסבירו את המקורות המשבחים את חזקיהו כמקורות שהבינו, שהמתואר בתחילת הפרק מתייחס גם לחציבת הנקבה, וחזקיהו אכן התייעץ עם "שריו וגיבוריו" בקשר לכך, ואילו את המקורות השוללים את מעשיו הסבירו כמקורות שהבינו שהנאמר בסוף הפרק אינו קשור לנאמר בתחילתו (פירוש רד"ק לדברי הימים; רד"ל, תרי"ב, כג, ע"א; רטנר, תרנ"ד–תרנ"ז).
הממצא הארכיאולוגי שהתגלה בעיר דוד מחזק את הערעור על ההבנה המקובלת של עייתו מועד חציבתה של נקבת חזקיהו.

הממצא הארכיאולוגי

הממצא הארכיאולוגי, שניתן היה לצפות שיתן מענה על השאלה מי חצב את נקבת חזקיהו ומתי נעשה הדבר, הוא "כתובת השילוח", שהתגלתה בשנת 1880 סמוך למוצא הנקבה, ונמצאת היום במוזיאון לעתיקות המזרח הקדמון באיסטנבול. הכתובת (אחיטוב, תשנ"ג, 13–16) הינה מסמך, המתעד את מעשה החציבה, והכולל אינפורמציה ממקור ראשון, אך אין היא מסמך היסטורי, הנותן פרטים מזהים על מועד החציבה או את הרקע לחציבת הנקבה. אין היא מזכירה את שמו של אף לא אחד ממלכי יהודה, לא את סנחריב ואף לא אירוע כלשהו הקשור בחציבה (Sasson, 1982). סגנונה של הכתובת אמנם קדום ומבנה הכתיבה, החוזר גם בשני חוקים שבספר דברים מעיד על כך, אך לא מן הנמנע שכותב מאוחר עשה שימוש בסגנון זה (טלשיר, תשמ"ב). על פי סגנונה משייך אותה דלה וידה (Levi Della Vida, 1968) למאה השביעית לפני הספירה – מועד מאוחר מחציבת הנקבה – שכן נראה, כי הכותב השתמש במקור שהיה לפניו, אולי אנלים מלכותיים. גם מן הבחינה הפלאוגרפית סבר דלה וידה, שהכתובת מתאימה למאה זו. זאת ועוד, סגנונו של בן סירא (מח:כב–כג 17) – ראה לעיל] מעיד על חיבור קדום, שהיה מוכר לכותב, ואין כאן רק שימוש במוטיבים מקראיים (Beentjes, 1989), וגם חוקרים אחרים, שבתנו את הכתובת מן הבחינה הפלאוגרפית והלשונית, משייכים אותה למאות השמינית והשביעית לפני הספירה (Hackett et al., 1997; Hendel, 1996). קביעות אלה, אף שהן תומכות בדיעה המקובלת, שהכתובת מתעדת מעשה שנעשה בימי חזקיהו, אין בהן כדי לסייע בקביעת המועד המדויק שבו נעשתה מלאכת החציבה, שאותה מתארת הכתובת, וכן אין בהן כדי לקבוע את הרקע למעשה זה.

בחפירות הארכיאולוגיות במזרח עיר דוד נחשפה לאחרונה חומה, שלא הייתה ידועה עד כה, שנבנתה ממזרח לחומת העיר של תקופת הברונזה התיכונה והברזל, במורד המזרחי של עיר דוד (רייך ושוקרו, תשנ"ז; תשנ"ט; שוקרון ורייך, תשנ"ט). על פי הקטעים שנחשפו הושתתה החומה על מדרגת סלע, שמפלסה דומה למפלס הגיחון, העוברת מן הקצה הדרומי של העיר ומגיעה עד אזור הגיחון (מפה 1). החומה נבנתה מאבני גוויל קטנות ובינוניות, שהוקצו בגסות. עובי החומה בקטעה הדרומי מגיע ל-3.0 מ', ובקטע הצפוני של החומה (כ-100 מ' מדרום לגיחון) – לכ-1.80 מ', עם עיבוי של מילוי בינה ובין מדרגת הסלע שמאחוריה. ההבדל בין חומה זו ובין חומת העיר, הממוקמת כמה עשרות מטרים ממערב לה, בולט. עצמתה של חומת העיר רבה יותר; עובייה 3.5–5.0 מ' והיא בנויה בשיטה של קדמות ונסגות, המאפשרת הגנה טובה יותר על החומה (שילה, תשמ"ד, ז – רחב החומה בשטח D1 כ-3.5 מ'; דה-גרוט, תשנ"א/א 46 – עובי החומה 5 מ').

לפי ממצא החרסים מתוארכת החומה, שהתגלתה לאחרונה, לסוף המאה השמינית לפני הספירה, כלומר לימי חזקיהו. שכבת הריבוד שמעל המרווח שבין החומה ובין מדרגת

מפה 1: עיר דוד בשלהי ימי הבית הראשון

מקור: רייך, אבני ווינטר, תשנ"ח, 54.

הסלע (בקטע הצפוני של החומה) מכילה חרסים מן המאות השמינית והשביעית לפני הספירה, ומעידה אף היא על תקופת הבנייה של החומה והשימוש בה. ההתיישבות באזור שבין החומות מתוארכת לראשית המאה השמינית לפני הספירה (שילה, תשמ"ד, ו-ח, כב; תשנ"ב, 619; דה-גרוט, תשנ"א/א; דה-גרוט ואריאל, תשנ"ח), אלא שהחופרים כתבו על בנייה מחוץ לחומה שכן החומה, העוברת מזרחה יותר, טרם הייתה ידועה אז. הייתה זו התיישבות צפופה, שנמשכה עד סוף המאה השמינית לפני הספירה (כאמור: ימי חזקיהו).

החופרים שיערו, שפרבר זה ניטש או חרב "בעקבות מצור סנחריב על ירושלים בשנת 701 לפני הספירה" (שילה, תשמ"ד, כג; דה-גרוט, תשנ"א/א; דה-גרוט ואריאל, תשנ"ח). אולם, לפי התיאור המקראי (ישעיהו לו:א-ב; מלכים ב יח:ז-יט, ובמיוחד שם יט:לב-לה ובמקבילה - ישעיהו לז:לג) לא הייתה לחימה על חומות ירושלים (גבריהו, תשכ"ד). גם על פי

המקורות האשוריים לא הייתה לחימה ואף לא פעולות מצור, שנועדו להבקעת החומה - התיאור באנלים של סנחריב הוא של הסגר שהוטל על העיר ומנע את יציאת תושביה ממנה: "ואילו אותו [=את חזקיהו] כלאתי בירושלים עיר מלכותו כציפור בכלוב. חסמתי אותו במשלטים ואת היציאה משער עירו מנעתי ממנו ["הפכתי לו לטאבור"]" (תדמור, תשמ"ה). ההבדל בין תיאור זה ובין תיאור המצור והכיבוש של 46 הערים ביהודה, שנזכר קודם לתיאור המצור על ירושלים, בולט (אפעל, תשנ"ז, 101, הערה 225). לאור נתונים אלה מן הראוי לדון בשתי שאלות: הראשונה, אם השכונה לא חרבה בשל מצור סנחריב, מה יכולה הייתה להיות סיבת חורבנה בסוף המאה השמינית לפני הספירה? והשנייה, האם ניתן לזהות את החומה שהתגלתה לאחרונה עם אחת מן החומות, שעל בנייתן מסופר במקרא?

החומה האחרת ובין החומותיים

המלך הראשון לאחר דוד ושלמה, שאודותיו נאמר במקרא שבנה חומה בירושלים, הוא חזקיהו, ובהקשר למסע סנחריב ליהודה: "וַיִּתְחַזַּק וַיִּבְנֶן אֶת-קַלְ-הַחוּמָה הַפְּרוּצָה וַיַּעַל עַל-הַמְּגִדְלוֹת וַלְחוּצָה הַחוּמָה אַחֶרֶת..." (דברי הימים ב לב:ה). על ביצור של חומה בירושלים, שמקובל לשייכו למסע סנחריב ליהודה, מסופר גם בספר ישעיהו (כב:ג): "...וַתִּצְוּ הַבְּתִים לְבַצֵּר הַחוּמָה". שם, בפסוק העוקב (יא), מסופר על בניית מאגר מים "בין החמתיים". צמידות הפסוקים יכולה ללמד כי הריסת הבתים נעשתה לצורך בניית אותה חומה, שהעניקה את הכינוי "בין החומותיים" לשטח שנתחם כתוצאה מבנייתה.

כאמור, מקובל לראות בתיאור שבספר ישעיהו חלק מן ההכנות שעשה חזקיהו לאחר פלישת סנחריב ליהודה, ולכן יכולה החומה שלעיל, שבשל הקמתה נוצר הכינוי "בין החומותיים", להיות זהה עם "החומה האחרת" שבנה חזקיהו (אברבנאל, תשט"ז, קכז; שד"ל, תשל, 174; וייזר, תשמ"א, דברי הימים ב לב:ה; חכם, תשמ"ד, כב:יא, הערה 10 אות ד; Japhet, 1993, 1983). גודל האיום של צבא סנחריב והזמן הקצר שנותר להתכונן לבואו גרמו לכך שלצורך בניית חומה זו השתמשו באבנים שנלקחו מבתי המגורים ברובע, שהיה בנוי "בין החומותיים". בתים אלה נהרסו ולכך מכוון התיאור "וַתִּצְוּ הַבְּתִים לְבַצֵּר הַחוּמָה" (ישעיהו כב:ג). ראה: Japhet, 1993, 983 והשווה עם: שד"ל, תשל, 174). על עצמת ריכוז המאמץ מעיד גם השיתוף של "עם רב" בהכנות לקראת המלחמה הצפויה (דברי הימים ב לב:ד).

את "החומה אחרת" (=החומה האחרת) הציע אביגד (תש"ם, 60) לזהות עם החומה, שהקיפה את הגבעה המערבית, ואת מקומו של מאגר המים, שנבנה "בין החומותיים", איתר אביגד במקומה של בריכת השילוח, בקצה הגיא המרכזי. הכינוי "בין החומותיים" מכוון לדעתו לשטח שבין חומת עיר דוד הקדומה ובין החומה החדשה שבנה חזקיהו, שהקיפה את הגבעה המערבית. כך סבר גם שילה (תשנ"ב, 621), שכתב כי נקבת חזקיהו "העבירה את מימיה אל הבריכה שבין החמתיים". תיאור הריסת הבתים לצורך בניית החומה מתייחס לדעתו של אביגד (תש"ם, 55–56) להריסת בתים שעמדו בתוואי החומה, כפי שנמצא בחפירות הרובע היהודי – "החומה הרחבה". מבצע זה של ביצור הגבעה המערבית היה חלק מהכנותיו של חזקיהו לקידום פני סנחריב, שבמסגרתן חצב גם את הנקבה.

הקושי בהבנת הקשר, שבין חציבת נקבת חזקיהו ובין מסע סנחריב בשל העבודה הרבה שהייתה כרוכה במפעל זה והזמן הקצר שעמד לרשות מתכנני ההגנה על ירושלים, הוסבר לעיל. קושי דומה קיים גם בהצעתו של אביגד שטען, שהחומה שהקיפה את הגבעה המערבית כולה נבנתה בעת מסע סנחריב ליהודה. אפשר אמנם שחומה זו נבנתה בשנות מלכותו של חזקיהו, שקדמו למסע סנחריב, שבמהלכן התכונן לבאות (אשל, תשנ"א) ואולי אף קודם לכן. חיזוק לכך ניתן למצוא בדיעות הסוברות, שתהליך ההתרחבות של ירושלים במאה השמינית לפני הספירה לא התרחש במהלך תקופת זמן קצרה – כתוצאה מהתקבצות פליטים רבים בירושלים לאחר חורבן שומרון בשנת 722 לפני הספירה – אלא בתהליך ארוך והדרגתי (דה-גרוט ואריאל, תשנ"ח). נוסף על כך מעיד השם "בין החומותיים" על אזור הממוקם בין שתי חומות, שסביר להניח שאינן בנויות במרחק רב זו מזו, ואילו על פי הצעתו של אביגד הכוונה לחומה הדרומית של העיר ולחומה המזרחית שלה, הניצבות זו לזו והמרחק ביניהן רב. הנמצא ביניהן נמצא אמנם בתוך חומות העיר אך לאו דווקא בין שתי חומות.

יש אפוא לבחון את התיאור המקראי בד בבד עם הממצא הארכיאולוגי החדש מעיר

על פי מסורת פיסוק הטעמים יש לקרוא בדברי הימים ב לב:ה: "...[ויעל על-המגדלות. וְלַחֲצֵבָה, הַחֹמָה אַחֶרֶת". כך גם תורגם בתרגום השבעים (Brooke et al., 1906–1940); שלל פיו בנה חזקיהו "ומחוץ, חומה אחרת, קדמית", כלומר: לפי מסורת זו בנה חזקיהו בחוץ – בקו קדמי – חומה נוספת. אלא שלא ניתן לדעת האם זוהי פרשנות של הטקסט לגופו או שפרשנות זו הושפעה מקיומה של חומה קדמית בערים שונות בעת העתיקה.

נראה, שאת "החומה האחרת" ניתן לזהות עם החומה שזכרה לעיל, שקטעים ממנה התגלו בשנים האחרונות במדרון המזרחי של עיר דוד, בתוואי העובר מן הקצה הדרומי של העיר ומגיע עד אזור הגיחון, ממזרח לחומת העיר מתקופות הברונזה והברזל. חומה זו היא חומה קדמית וחיצונית לעיר, והשטח שבינה ובין החומה המזרחית של העיר נמצא בין שתי חומות. לשטח זה ניתן לייחס את הכינוי המקראי "בין החומותיים" (גרוסברג, תשנ"ט/א; תשנ"ט/ב; מפה 1). בהקשר לכך יש להזכיר כי מנשה, בנו של חזקיהו, בנה אף הוא חומה חיצונית: "...חומה חיצונית לעיר-דָוִד מֵעֶרְבָה לְגִיחֹן בְּנֶחֱל וְלְבֹאֵם בְּשַׁעַר הַדָּגִים..." (דברי הימים ב לג:ד). הייתה זו חומה חיצונית – קדמית – שהחלה סמוך לגיחון והמשיכה לשער הדגים, שהיה בצפון העיר (לפי נחמיה ג:ג; יב:לט). ייתכן אפוא, שמנשה המשיך את חומת חזקיהו מהגיחון צפונה (Curtis & Madsen, 1994, 499; Dalman, 1930, 124), כך שאזור "בין החומותיים" היה רצועה ארוכה במזרח העיר. טרם נמצאה להשערה זו הוכחה בממצא הארכיאולוגי אך בהט (Bahat, 1981) זיהה את חומות מנשה מעל הגיחון.

הביאור שלעיל לפסוק "ותצו הבתים לבצר החומה" (ישעיהו כב:יא) עשוי להסביר גם את הממצא הארכיאולוגי, שעל פיו חרב היישוב במקום זה בסוף המאה השמינית לפני הספירה – זמנו של מסע סנחריב ליהודה. ההתיישבות פסקה, אם כן, לא בשל ההתקפה של צבא סנחריב אלא דווקא בשל בניית החומה, שבגינה הרסו בתים בשכונה הסמוכה והשתמשו באבניהם לבנייתה. אם כך היו פני הדברים מעיד הרס זה של הבתים, שמטרתה העיקרית של החומה לא הייתה הגנה על רובע המגורים הסמוך אלא על תעלה II (תעלת השילוח).

העדות הארכיאולוגית לזמן בניית החומה תואמת אפוא את העדות העולה מן הכתובים, שבהם נזכר הכינוי "בין החומותיים" לראשונה רק בימי חזקיהו (ישעיהו כב:יא – לעיל), והוא מכון כנראה לאזור שבין החומה החדשה – "החומה האחרת" – ובין חומת העיר שממערב לה. שתי החומות, שנפגשו בקצה הדרומי של העיר, העניקו את שמן גם לשער שבקרבת מקום, "שַׁעַר בֵּין הַחֲמֹתִים אֲשֶׁר עַל-גֶּן הַמֶּלֶךְ", שדרכו נמלט צדקיהו מן העיר (מלכים ב כה:ד; ירמיה נב:ז; וכן: ירמיה לט:ד). גן המלך היה צמוד לבריכת האגירה שבקצה הגיא המרכזי ("בְּרֵכַת הַשְּׁלַח לְגֶן-הַמֶּלֶךְ" – נחמיה ג:טו).

הדיעה המקובלת, שעל פיה נחצבה נקבת חזקיהו בעת מסע סנחריב ליהודה כדי לחזק את עמידת העיר בפני צבא סנחריב, נסתרת עקב קיומה של "החומה האחרת". חומה זו הגנה על תעלה II (בין אם זו הייתה מטרתה של בניית החומה, כאמור לעיל, ובין אם לאו) ובכך הובטחה הספקת המים לעיר. לכן לא הייתה תועלת כלשהי בחציבת נקבת חזקיהו לאותה מטרה עצמה. לעומת זאת הדיעה הסוברת, שחציבת הנקבה קדמה למסע סנחריב ליהודה, אינה מתיישבת עם הנאמר בספר ישעיהו, המעיד על חששות כבדים בתחום הספקת המים לעיר וכן אין היא מתיישבת עם קיומה של "החומה האחרת". אולם, מטרת החומה הייתה, כאמור לעיל, להגן על תעלה II ולא על השכונה הסמוכה, שבתיה נהרסו לצורך בניית החומה. לאחר חציבת הנקבה יצאה תעלה II, שמפלסה גבוה בכ-2.5 מ' מנקבת חזקיהו, מכלל שימוש ולא הוליכה יותר מים (Gil, 1996), ולכן לא הייתה כל תועלת בבניית חומה, שתגן על תעלה יבשה ממים. קיומה של החומה מעיד אפוא, שבעת בנייתה טרם נחצבה נקבת חזקיהו.

חציבת נקבת חזקיהו

תעלה II הייתה צמודה לחומה, ולכן היוותה נקודת תורפה בהספקת המים. "החומה האחרת", שבנה חזקיהו, נפלה בעצמתה מחומת העיר הסמוכה לה, והיה מקום לחשש, שבעת ריכוז של מאמץ התקפי על קטע מהחומה, גם אם לא יהיה בו כדי לסכן את העיר (בשל קיומה של חומה ממערב לה – חומת העיר של תקופת הברזל, שהושתתה על חומה מתקופת הברונזה התיכונה), יאפשר פגיעה בתעלה II ויטכן את הספקת המים של העיר. לאחר נסיגת צבא סנחריב התפנה חזקיהו למתן מענה של קבע לבעיית ההגנה על המים, שישמש מענה גם למתקפה עזה על החומה החדשה, ואז הוחלט על חציבת נקבת חזקיהו. לפיכך נראה, שהנקבה נחצבה לאחר מצור סנחריב ונסיגת צבאו, כדעתה של עמירן (תש"ם), אך מנימוקים אחרים.

יעודה של נקבת חזקיהו היה להביא את המים "העירה", למקום בתוך העיר שם ניתן היה לשאוב את המים ולאגור אותם (גרוסברג, תשנ"ה; מזר, תשנ"ו) בבריכה שהייתה במקומה של הבריכה הסתומה, המכונה היום בריכת אֶל-חֶמְרָה, ולא לגנים שבנחל קדרון, כפי שטען אוסישקין (תשנ"ד). את עודפי המים הזרימו לנחל קדרון וסביר להניח, שהמים נאגרו שם בבריכות (Adan (Bayewitz), 1979). כאמור הוציאה חציבת נקבת חזקיהו משימוש את תעלה II, שמפלסה גבוה יותר, ואפשר שלכך מכוונים הדברים על חזקיהו ש"סתם את מוצא מימי גיחון העליון" והזרים את המים למערב, מתחת לעיר דוד – "למטה מערבה לעיר דוד" – אל "הבריכה" (Gill, 1996) וכן התרגום הארמי לדברי הימים ב לב:ל).

בין החומותיים – המכתש

בנבואתו של צפניה במחצית השנייה של המאה השביעית לפני הספירה ניבא הנביא על אסון, שעומד להתרחש על ירושלים: "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא נְאֻם-ה' קוֹל צְעָקָה מִשְׁעַר הַדְּגַיִם וַיִּלְלָה מִן-הַמִּשְׁנָה, וַיִּשְׁבֵּר גְּדוֹל מֵהַגְּבֻעוֹת. הִילִילוּ יוֹשְׁבֵי הַמִּכְתָּשׁ, כִּי נִדְמָה כְּלַעַם כְּנָעוֹן נִכְרְתוֹ כְּלַיִטְיָלִי קָסָף" (צפניה א:י-יא). יש בפסוקים אלה שתי הקבלות:

(י) "קול צעקה משער הדגים ויִשְׁבֵּר גִּדּוֹל מֵהַגְּבֻעוֹת.
(יא) הִילִילוּ יוֹשְׁבֵי הַמִּכְתָּשׁ".

המקומות הנזכרים בפסוקים אלה נועדו להמחיש את האסון, שיבוא על כל חלקי העיר. ניתן על כן להניח, שהמקומות הנזכרים מציינים חלקים שונים של העיר, שאינם דווקא סמוכים זה לזה. נבואת צפניה מתחילה ב"שער הדגים", שהיה ממוקם בחומה הצפונית של העיר (נחמיה גג; יב:לט וכן: דברי הימים ב לג:יד) – נקודת התורפה של הגנת העיר (מִצְפּוֹן תַּפְתַּח הַנֶּצֶחַ – ירמיה א:יד) – ואילו המשך הפסוק מתייחס למקום שמדרום לו – ה"מִשְׁנָה" – שמקובל לזהותו עם הגבעה המערבית של העיר (אביגד, תש"ם, 54; מזר, תשי"ח; תשל"ו, 41-42; תשנ"ב; שילה, תשנ"ב, 621). המקבילה לשני מקומות אלה מתחילה בסוף פסוק י. המקבילה ל"שער הדגים" הן "הגבעות", שמיקומן היה מצפון לעיר (גבעת גֶּרָב וגוועה), ואפשר גם ש"הגבעות" הוא מקום בפני עצמו (קלוור, תשל"ו; ברקאי, תשנ"ז). המקום המקביל ל"מִשְׁנָה" מובא בתחילת פסוק יא – "המכתש" – שאת מיקומו יש לאתר במקביל לגבעה המערבית, בגבעה המזרחית.

אביגד (תש"ם, 54) זיהה את המכתש עם רובע של מסחר ומלאכה, שהיה ממוקם בגיא המרכזי, וכמוהו סבר גם מזר (תשי"ח; תשל"ו, 41-42; תשנ"ב). לעומתם סבר שילה (תשנ"ב, 621), שגם המכתש היה ממוקם בגבעה הדרומית-מערבית של ירושלים. אולם נראה, שאפשר אולי לזהות את "המכתש" בדרום-מזרח העיר, בשטח שנוסף לעיר במדרון המזרחי

של עיר דוד וסמוך לקדרון – "בין החומותיים" – ומיקומו הנמוך העניק לו את השם מכתש. אם הצעה זו נכונה מעידה נבואת צפניה על קיומו של יישוב במקום זה במחצית השנייה של המאה השביעית לפני הספירה.

השטח שנוסף לירושלים בחלק המזרחי והנמוך שלה במהלך ימי הבית הראשון – בין החומותיים / המכתש – היה בימי הבית השני מחוץ לחומת העיר (ה"חומה הראשונה" עברה בראש המדרון המזרחי של עיר דוד), אך נראה ששטח זה זוהה אז עם השטח שנוסף לעיר בימי בית ראשון, כפי שניתן להבין מן התוספתא (סנהדרין ג, ד, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 418). התוספתא עוסקת בחלקים שנוספו לירושלים בימי הבית הראשון ובימי הבית השני מתוך נקודת מבט של קדושת העיר והיכן בירושלים מותר לאכול מעשר שני ובשר קרבנות. התוספתא מכנה את השטח שהתוסף לעיר בימי הבית הראשון בשם "התחתונה" – אחת מ"שתי בצעין היה בירושלם", וכינוי זה אכן הולם אותו (גרוסברג, תשנ"ט/ב). מן הממצא הארכיאולוגי של אזור זה, שנזכר לעיל, ידוע אודות התיישבות במקום בימי בית שני, ולכן אפשר שהתוספתא משמרת מסורת שרווחה בירושלים בימי הבית השני אודות מועד בנייתו של אזור זה והקפתו בחומה לראשונה.

סיכום

בין פעולות ההכנה שעשה חזקיהו כדי לעמוד בפני צבא סנחריב, מלך אשור, שצר על ערי יהודה בשנת 701 לפני הספירה, לא מזכיר המקרא הטיה של הגיחון באמצעות מנהרה – נקבת חזקיהו. סביר להניח, כי גם הזמן שעמד לרשות חזקיהו משעה שפלש סנחריב ליהודה לא אפשר חציבה של מפעל מים מורכב זה. חזקיהו הגן על מקור המים של העיר באמצעות בניית חומה ("חומה אחרת"), שהגנה על תעלה II (תעלת השילוח), שהעבירה את מי הגיחון אל בריכת אגירה, שהייתה בתוך העיר. לצורך בניית החומה השתמשו באבנים שנלקחו מבתי רובע המגורים הסמוך, שנהרסו – "ותצו הבתים לבצר החומה". למרות החומה הייתה זו נקודת תורפה בהגנה על הספקת המים, ולכן החליט חזקיהו לאחר נסיגת צבא סנחריב על חציבת מפעל המים הקרוי היום על שמו – נקבת חזקיהו. פעולה זו נזכרת הן בספר מלכים והן בספר דברי הימים רק בסיכום שנות מלכותו של חזקיהו. החומה שבנה חזקיהו יצרה אזור, שנתחם בין שתי החומות שבמזרח עיר דוד, המכונה במקרא "בין החומותיים". אפשר, שמקום זה הוא המקום המכונה בנבואת צפניה בשם "המכתש".

רשימת מקורות

- אביגד ג', תש"ם;
העיר העליונה של ירושלים, ירושלים.
 אברבנאל י', תשט"ו;
 פירוש לנביאים אחרונים, **ישעיהו**, מהדורת יפו.
 אהרוני י', תשל"ח;
הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, ירושלים.
 אוסישקין ד', תשנ"ד;
 "מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו", **קתדרה**, 70, עמ' 3–28.
 אחיטוב ש', תשנ"ג;
אסופת כתובות עבריות מימי בית ראשון וראשית ימי בית שני, ירושלים.
 אפעל י', תשנ"ז;
כעיר נצורה: המצור וגילוייו במזרח הקדום, ירושלים.

- אשל ח', תשנ"א;
 "מסע סנחריב לירושלים", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), **ירושלים בימי בית ראשון: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר** (עידן 15), עמ' 143–156.
- ברקאי ג', תשנ"ז;
 "שלושה קברים מתקופת הבית הראשון מצפון לשער שכם וזמנו של החפיר הצפוני של ירושלים", **קתדרה**, 83, עמ' 7–26.
- גבריהו חמ"י, תשכ"ד;
 "מלחמת סנחריב בחזקיהו ותשועת ירושלים", **עז לדוד: קובץ מחקרים בתנ"ך (ספר דוד בן גוריון)**, ירושלים, עמ' 367–368.
- גרוסברג א', תשנ"ה;
 "מעייני השילוח בימי הבית השני ומקומה של מצבת הורדוס", **קתדרה**, 75, עמ' 179–187.
- גרוסברג א', תשנ"ט/א;
 "גבולותיה של ירושלים המקודשת", **תנובות שדה**, 21 (כסלו–טבת), עמ' 30–42.
- גרוסברג א', תשנ"ט/ב;
 "תחומיה המקודשים של ירושלים", **תחומין**, יט, עמ' 469–487.
- דה-גרוא א', תשנ"א/א;
 "חפירות עיר דוד", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), **ירושלים בימי בית ראשון: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר** (עידן 15), ירושלים, עמ' 40–50.
- דה-גרוא א', תשנ"א/ב;
 "מפעלי המים בירושלים בימי בית ראשון", בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), **ירושלים בימי בית ראשון: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר** (עידן 15), ירושלים, עמ' 124–134.
- דה-גרוא א' ואריאל ד"צ, תשנ"ח;
 "הישוב הישראלי מחוץ לחומות בעיר דוד", בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים**, ג, עמ' 9–12.
- הופמן י', תשנ"ד;
אנציקלופדיה עולם התנ"ך, ישעיהו, תל אביב.
- הרטום א"ש, תשי"ח;
ספר דברי הימים מפורש על-ידי א"ש הרטום, תל אביב.
- ויזור א', תשמ"א;
תנ"ך מפורש, ירושלים ותל אביב.
- חכם ע', תשמ"ד;
ספר ישעיהו (תנ"ך עם פירוש דעת מקרא), ירושלים (בעריכת מ' מדן, א' מירסקי וי' קיל).
 טלשיר צ', תשמ"ב;
 "נוסחת הפירוט יוזה (ה)דבר", **תרביץ**, נא, עמ' 23–35.
- ידין י', תשכ"ג;
תורת הלחימה בארצות המקרא לאור הממצאים הארכיאולוגיים, רמת גן.
- מזר ב', תשל"ח;
 הערך "ירושלים, ירושלים", **אנציקלופדיה מקראית**, ג, טור 824.
- מזר ב', תשל"ו;
ערים וגלילות בארץ-ישראל, ירושלים.
- מזר ב', תשנ"ב;
 הערך "ירושלים", **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ב, עמ' 614.
- מזר ע', תשנ"ו;
 "האם נחצבה נקבת חזקיהו לשוא?", **קתדרה**, 78, עמ' 187–188.
- עודד ב', תשנ"ד;
אנציקלופדיה עולם התנ"ך, מלכים ב, תל-אביב.
- עודד ב', תשנ"ה;
אנציקלופדיה עולם התנ"ך, דברי הימים ב, תל-אביב.

- עמירן ר', תש"ם;
 "מי השלוח ותעלת חזקיהו", בתוך: ב"צ לוריא (עורך), **עיונים בספר ישעיהו (דברי חוג העיון בתנ"ך בבית נשיא המדינה)**, ב, ירושלים, עמ' 245–266, ובמיוחד עמ' 251 ו-265.
 קיל י', תשמ"ו;
ספר דברי הימים א-ב (תנ"ך עם פירוש דעת מקרא), ירושלים (בעריכת מ' מדן, א' מירסקי וי' קיל).
 קיל י', תשמ"ט;
ספר מלכים א-ב (תנ"ך עם פירוש דעת מקרא), ירושלים (בעריכת מ' מדן, א' מירסקי וי' קיל).
 קלוגר ע', תשל"ו;
 "עיר הקברים ותחומי העיר ירושלים בסוף ימי בית ראשון", **הקונגרס הארכיאולוגי הדביעי בישראל**, ירושלים, עמ' 27.
 רד"ל – לוריא ד', תרי"ב;
פרקי דרבי אליעזר עם פירוש הרד"ל, ורשה.
 רטנר ד"ב, תרנ"ד–תרנ"ו;
סדר עולם רבה, וילנה.
 רייך ר', אבני ג' ווינטר ת', תשנ"ח;
ירושלים – מדריך לגן הארכיאולוגי, ירושלים.
 רייך ר' ושוקרון א', תשנ"ז;
 "ירושלים, עיר דוד", **חדשות ארכיאולוגיות**, קו, עמ' 139.
 רייך ר' ושוקרון א', תשנ"ט;
 "ירושלים, מעיין הגיחון", **חדשות ארכיאולוגיות**, קט, עמ' 116–118.
 שד"ל – לוצאטו ש"ד, תשל"י;
פירוש שד"ל – ר' שמואל זוד לוצאטו – על ספר ישעיהו, מהדורת פ' שלזינגר, תל-אביב.
 שוקרון א' ורייך ר', תשנ"ט;
 "חומה משלהי ימי הבית הראשון במזרח עיר דוד", בתוך: א' ברוך (עורך), **חידושים בחקר ירושלים**, ד, עמ' 14–16.
 שילה י', תשמ"ד;
חפירות עיר דוד א', 1978–1982: דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (קדם 19), ירושלים.
 שילה י', תשנ"ב;
 הערך "ירושלים", **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ב, עמ' 623–626.
 תדמור ח' תשמ"ה;
 "מלחמת סנחריב ביהודה", **ציון**, נ, עמ' 65–80.

Ackroyd P.R, 1977;

"The Chronicler as Exegete", *Journal for the Study of the Old Testament*, 2, pp. 2–32.

Adan D. (Bayewitz), 1979;

"The 'Fountain of Siloam' and 'Solomon's Pool' in the First-Century C.E. Jerusalem", *IEJ*, 29, pp. 92–100.

Bahat D., 1981;

"The Wall of Manasseh in Jerusalem", *IEJ*, 31, pp. 235–236.

Beentjes P.C., 1989;

"Hezekiah and Isaiah: A Study on Ben Sira xlvi 15–25", In: A.S. van der Woude (ed.), *New Avenues in the Study of the Old Testament (Oudtestamentische Studiën, xxv)*, Leiden, pp. 77–88.

- Brenton L.C.L., 1851;
The Septuagint with Apocrypha: Greek and English, London (Michigan 1980).
- Brooke A.E., McLean N. & Thackeray H.J. (eds.), 1906–1940;
The Old Testament in Greek, Cambridge.
- Curtis E. & Madsen A., 1994;
The International Critical Commentary (ICC): The Books of Chronicles,
 Edinburgh.
- Dalman D., 1930;
Jerusalem und sein Gelände, Gütersloh.
- Gill D., 1996;
 “The Geology of the City of David and its Ancient Subterranean Waterworks”,
Qedem, 35, pp. 1–28.
- Hackett J.A., Cross F.M., McCarter P.K., Yardeni A., Lemaive A., Eshel E. &
 Hurvitz A., 1997;
 “Defusing Pseudo-Scholarship: The Siloam Inscription Ain’t Hasmonean”,
Biblical Archaeology Review, 23,1, pp. 41–50, 68.
- Hendel R.S., 1996;
 “The Date of the Siloam Inscription: A Rejoinder to Rogerson and Davies”,
Biblical Archaeologist, 59, pp. 233–237.
- Japhet S., 1993;
The Old Testament Library: I and II Chronicles, London.
- Levi Della Vida G., 1968;
 “The Shiloah Inscription Reconsidered”, In: M. Black & G. Fohrer (eds.), *In
 Memoriam Paul Kahle (BZAW 103)*, Berlin, pp. 162–166.
- Myers J.M., 1965;
The Anchor Bible: II Chronicles, Garden City.
- Rosenberg S., 1998;
 “The Siloam Tunnel Revisited”, *Tel Aviv*, 25, pp. 116–130.
- Sasson V., 1982;
 “The Siloam Inscription”, *Palestine Exploration Quarterly*, 114, pp. 111–117.
- Simons J., 1952;
Jerusalem in the Old Testament: Researches and Theories, Leiden.
- Vincent L.H., 1911;
Underground Jerusalem: Discoveries on the Hill of Ophel (1909–11), London.
- Williamson H.G.M., 1982;
The New Century Bible Commentary: 1 and 2 Chronicles, London.

מקורות נוספים

- ד' עמית ור' גונן (עורכים), תשנ"א;
 ירושלים בימי בית ראשון: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, (עידן 15),
 ירושלים, עמ' 224–225 – ביבליוגרפיה לנושא מפעלי מים.